

Terra Academica

Юрій Зазуляк

Усна культура та «писемна ментальність» у Галицькій Русі XV століття

Історикам пізньосередньовічної Галицької Русі добре відоме стрімке збільшення кількості збереженого судового актового матеріалу, починаючи з 1420–1430-х років. Це свідчить про важливі зміни в статусі писемного документа та ставлення до писемних доказів і є показником застосування письма в щоденних взаєминах. Мета статті — охарактеризувати вияви цієї нової «писемної ментальності», а також вказати на суперечності її становлення в контексті взаємодії писемного судового документа з усними формами комунікації. Слід зауважити, що йдеться про оглядовий нарис, завдання якого — радше окреслити проблему, аніж детально її дослідити. Мої спостереження стосуються винятково гродського та земського судочинства і не охоплюють тих процесів, що точилися, із певним випередженням, у великих містах.

Зростання ролі писемного документа в досліджуваному регіоні було тісно пов'язане з трансформацією суспільних структур і владних інституцій упродовж першої половини XV століття. Як відомо, у другій чверті цього століття, після оголошення королівських привілеїв 1430 і 1434 років, на руські терени Корони поширилося так зване польське право, наслідком чого стало перетворення Галицької Русі на Руське воєводство, запровадження нового адміністративно-територіального поділу (утворення чотирьох земель у складі воєводства) і початок регулярної діяльності мережі земських і гродських судів, з якими й слід пов'язувати появу масиву судових джерел.

Утвердження місцевого земського та гродського судочинства збіглося в часі із закріпленням за книгами вписів, що їх вели відповідні судові органи, функцій завірення та реєстрації приватних

правових угод на теренах усієї Корони¹. Згідно з Краківсько-Вартськими статутами 1420–1423 років, унесення в земські книги документів, дотичних *cause hereditarie et maiores*, тобто в таких важливих сферах, як обіг земельної власності й успадкування, стало обов'язковим². Завіряючи та зберігаючи угоди, у такий спосіб інституціоналізуючи та документуючи соціальну пам'ять певних спільнот, городські та земські канцелярії сприяли розширенню обігу писемного документа, закріплювали за писемними свідченнями статус інструмента регулювання міжперсональних взаємин. Своєю чергою, суди перетворювалися на інституції публічної довіри до писаного слова, що виявлялося насамперед у появі при судах архівів, де систематично накопичувалися та зберігалися різні правові акти.

Ішлося, отже, про своєрідну міні-революцію в засобах комунікації. Цю культурну ситуацію можна зіставити зі спостереженнями антропологів щодо соціокультурних змін, спричинюваних поширенням писемності в традиційних суспільствах, де комунікація доти ґрунтувалася переважно на усному слові. Утвердження письма як одного з головних засобів поточного спілкування веде до глибинних змін у самій природі комунікації, унаслідок чого формується новий тип ментальності, новий світогляд і новий ментальний інструментарій, за допомогою якого людина освоює та впорядковує навколишній світ. Письмо в небачений доти спосіб розширює можливості фіксації, передання та накопичення знань. Ба більше, писемність відкриває простір для формування раціонального та

---

¹ На польських землях Корони процеси, пов'язані з утвердженням провідної ролі писемного документа в адміністрації та судочинстві, відбуваються швидше і припадають на XIV століття. З другої половини XIV століття збереглися перші книги земських судів. Див.: Skupieński K. *Zagadnienie „instytucji zaufania publicznego (wiary publicznej)” w Polsce średniowiecznej. Dyplomatyka w badaniach relacji między władzą a społeczeństwem // Genealogia. Władza i społeczeństwo w Polsce średniowiecznej / Red. A. Radzyński, J. Wroniszewski. Toruń, 1999. S. 355. Про появу та функціонування найдавніших книг вписів земських, городських і старостинських судів у Польщі в другій половині XIV та на початку XV століття див.: Gańsorowski A. *Tak zwane prawo wieczności w dawnej Polsce // Czasopiśmo Prawno-Historyczne. 1970. T. XXII. Zesz. 2. S. 35, 43–55; Jurek T. Piśmo w życiu społecznym Polski późnego średniowiecza // Historia społeczna późnego średniowiecza. Nowe badania / Red. S. Gawlas. Warszawa, 2011. S. 218–222.**

² *Volumina legum* [далі — VL]. St. Petersburg, 1859. T. 1. P. 34.1. «De clausura et reservatione actorum judicialium seu libri terrestris».

скептичного мислення, адже перегляд і аналіз писемних текстів дає людині змогу верифікувати інформацію, класифікувати її, критично осмислювати³.

Перше питання, на яке я хочу звернути увагу у зв'язку зі зростанням ролі писемного документа в Галицькій Русі XV століття, — це вагомість гродської та земської документації для формування соціального статусу й ідентичності. Адже невипадково саме в першій половині XV століття ключового значення при підтвердженні належності до шляхетської верстви набувають писемні свідчення, зокрема документування процедури «очищення шляхетства» та надання привілеїв на доказ права земельної власності. Брак таких підтверджень шляхта починає сприймати як соціальну аномалію, а отже — як реальну небезпеку втрати соціального статусу. Водночас ідентичність не лише шляхти, а й нижчих верств, зокрема селян, починають означувати, перевіряти та контролювати через документальні свідчення, вписані в земські та гродські книги⁴. Важливо й те, що обіг писемних документів виходить за межі кіл соціальної еліти — шляхти й міського патриціату, і документування тепер застосовується в середовищі простолюду: наприклад, саме з XV століття почали вести книги сільських судів⁵.

³ Див., напр.: Goody J. *The Domestication of the Savage Mind*. Cambridge, 1977; Goody J, Watt I. *The Consequences of Literacy // Language and Social Context. Selected Readings* / Ed. P. Giglioli. London, 1972. P. 312–19. Праці антропологів радикально змінили уявлення істориків про взаємодію усної та писемної культури в середньовічній Європі. Stock B. *The Implication of Literacy. Written Language and Models of Interpretation in the XIth and XIIth Centuries*. Princeton, 1983. P. 3–15, 42–59; Clanchy M. T. *From Memory to Written Record. England 1066–1307*. Oxford and Cambridge, 1993. P. 254–99; Geary P. *Phantoms of Remembrance : Memory and Oblivion at the End of the First Millenium*. Princeton, 1994. P. 12–5.

⁴ У 1455 році львівський шляхтич Павло з Лісневичів у судовому процесі проти Миколая Носа щодо селян-утікачів брався довести, що є паном цих селян, підтверджуючи свої права посиланням на текст позову, у якому втікачі «писалися з Лісневичів» («...quia isti homines scribunt se de Lyesyowicze»). Див.: *Akta grodzkie i ziemskie z czasów Rzeczypospolitej Polskiej, z archiwum tak zwanego Bernardyńskiego we Lwowie w skutek fundacji A. Stadnickiego* [далі — AGZ] / Wyd. O. Petruski, K. Liske, A. Prochaska. Lwów, 1889. Т. XIV. № 3472 (грудень 3, 1455).

⁵ Див. судову записку сяноцького гродського суду від 18 березня 1447 року, яка ілюструє, які дріб'язкові справи регулювалися за допомогою писемних документів у посполитих верствах тогочасної Галичини. Згідно з текстом записки, двоє посполитих, коваль Климек із Просік і Матвій зі Збоїськ, погодилися бути

Актові книги як важлива форма фіксації та інституціалізації соціальної пам'яті, що фіксувала та зберігала соціальну пам'ять про окремих осіб, родини та сліди їхнього буття в локальній спільноті, міцно прив'язували ідентичність до певного територіально-адміністративного простору — повіту чи землі, тобто до фундаментальної форми організації соціального життя в тогочасній Польській Короні.

Інший важливий вимір писемної ментальності стосувався нового типу правової експертизи, що виник і розвинувся внаслідок запровадження гродських і земських книг⁶. Ідеться про змогу ефективніше перевірити надані в суді факти, писемні свідчення тощо. Про це виразно свідчать спроби контролювати — на підставі вже наявної документації — присягу свідків, коли розбіжності між попередньо внесеними в судові акти свідченнями відповідача та представлених ним свідків суд вважав достатнім аргументом, щоб оголосити вирок на користь опонента⁷. Поза тим, попередньо заявлені сторонами імена свідків, уписані в актові книги, давали змогу перевіряти їхню присутність на момент присяги, адже траплялося, що замість заявлених осіб учасники судового процесу намагалися привести до присяги зовсім інших людей⁸.

Писемна ментальність виявлялася і в тому, що не лише зміст, а й формальні характеристики судових документів під час процесу зазнавали детальної перевірки. Формуляр документа, вимоги дотримання процедури його запису в чи випису з актових книг, присут-

---

поручителями Дмитра, селянина з Волиці. Названі особи поручилися, що через чотири тижні з моменту поруки Дмитро надасть сяноцькому гроду текст угоди про купівлю ним риби в Самборі (AGZ. 1886. Т. XI. № 2399). Див. також інші свідчення: Там само. 1887. Т. XII. № 1108, 3866. Із XV століття збереглися перші сільські судові книги Сяноцької землі. Див., напр.: *Księgi gromadzkie wsi Krościenko z lat 1408–1535 // Księgi Sądowe wiejskie* / Wyd. B. Ulanowski. Kraków, 1921. Т. 1.

⁶ Про способи перевірки автентичності судових документів у польському Середньовіччі див.: Mikucki S. *Badanie autentyczności dokumentu w praktyce kancelarii monarszej i sądów polskich w wiekach średnich* // Polska Akademia Umiejętności. Rozprawy wydziału historyczno-filozoficznego. Kraków, 1934. Serja II. Т. XLIV (og zbiogu Т. 69). № 3. S. 280–327. У дослідженні автор широко використовує матеріали гродських і земських книг Руського воєводства.

⁷ AGZ. 1901. Т. XVII. № 2782 (грудень 7, 1495).

⁸ Там само. 1891. Т. XV. № 587 (квітень 6, 1467); Там само. Т. XVI. № 2223 (вересень 5, 1494).

ність усіх відповідальних осіб під час цієї процедури, тип і особиста належність печаток — усі ці аспекти ставали предметом прискіпливої уваги та контролю з боку опонентів. На XV століття припадають перші згадки про звірку почерку особи, відповідальної за переписування та видачу копій документів⁹.

Апелюючи до попередньо внесених в актову книгу документів, сторони судових спорів могли оскаржувати не лише претензії чи докази своїх опонентів, а й судові рішення. Наприклад, одна зі сторін заперечила вирок на користь противника, бо цей вирок суперечив тексту досягнутої раніше (і записаної в книги) полюбовної угоди¹⁰. Учасник іншого судового процесу кинув виклик суддям, узявшись за допомогою записів довести їхнє невігластво та забудькуватість, оскільки спершу вони визнали його вільним від обвинувачень, але згодом, на іншому судовому засіданні, *ex ignorantia et oblivione* продовжили розгляд справи¹¹.

Техніки юридичної експертизи ставали одними з вирішальних чинників у розв'язанні судових конфліктів, що детальніше ілюструють численні згадки про ретельну перевірку змісту та формальних характеристик текстів судових позовів¹². Упродовж першої половини XV століття в судовій практиці Руського воеводства усний позов втрачає своє значення, поступаючись позову писемному¹³. Ба більше, усні позови через возних, допустимі ще за Ста-

---

⁹ Згадку про таку перевірку знаходимо в актах судового процесу між перемиськими шляхтичами Станіславом Вецьким і Адамом Ожецьким 1496 року. Ожецький твердив, що угоду, яку його противник надав суду як доказ, не можна вважати дійсною, оскільки «рука» (тобто почерк), якою її було записано в гродські книги, не належить ані гродському судді, ані гродському писарю. Ожецький висловив сумнів щодо доказової сили цієї копії, оскільки сам він був відсутній під час внесення документа в судовий реєстр. Ожецький наполягав на визнанні цієї копії недійсною, незважаючи на заяву Вецького, що запис було зроблено в присутності та за наказом самого підстарости, що той і підтвердив під час судового розгляду: Там само. Т. XVII. № 2796 (січень 11, 1496).

¹⁰ Там само. Т. XIV. № 2715 (листопад 20, 1452).

¹¹ Там само. Т. XVIII. № 3901 (червень 4, 1499).

¹² Коротку характеристику усних і писемних позовів, а також возних у польському Середньовіччі див.: Jurek T. *Pismo w życiu społecznym*. S. 206–207.

¹³ Земське право XV століття дозволяло усне позивання в кількох ситуаціях. Усний позов, або ж «позов дотиком» (*pozew taktowny*), можна було застосовувати як повторний позов, припозов (*conpcitatio*), коли обидві сторони були присут-

тутами Казимира Великого, тепер розглядалися як недостатні для ініціювання судового процесу, і без писемного позову виникала підстава оскаржувати судовий виклик чи взагалі ігнорувати процес¹⁴. Крім того, оскільки писемний позов раніше був одним із привілеїв, закріплених лише за представниками шляхетсько-лицарської верстви, шляхтичі нерідко трактували усні виклики в суд як образи честі — зрівняння з простолюдом¹⁵. На те, що усна чи писемна форма позивання відображала різницю соціальних статусів, указує побутування ще й у XVI столітті практики викликів у суд служебної сяноцької шляхти та представників солтисько-війтівської верстви усним позовом — із пред'явленням печатки відповідного судового урядника¹⁶.

ні на судовому засіданні. Після оголошення присуду возний міг на вимогу переможця судового розгляду усно позвати противника на наступне слухання. Возний також мав право усного позову в разі, якщо він, здійснюючи розшук і йдучи по слідах правопорушення, виявляв факти й докази, які переконливо свідчили про провину підозрюваного. Судове слухання, яке відбувалося на підставі такого позову, називалося *rok licowy, terminus ocularis*. Див.: Rafacz J. *Dawny proces polski*. Warszawa, 1925. S. 107–110; Kutrzeba S. *Dawne prawo polskie sądowe w zarysie*. Lwów-Warszawa-Kraków, 1921. S. 66.

¹⁴ *Statuty Kazimierza Wielkiego* / Opr. O. Balzer. Poznań, 1947. № XXIX. P. 326. Див., напр.: AGZ. Т. XV. № 198 (грудень 9, 1457): «Et dominus vicescapitaneus terminum transtulit... quia non fuit ausus ipsos homines iudicare... quia pro ipsis hominibus datus est terminus facialis knezowi et non est cittatus litera». Пор. також: Там само. Т. XI. № 25 (лютий 15, 1424); № 1916 (травень 26, 1444).

¹⁵ Див.: Jurek T. *Die Rechtskraft von Urkunden im mittelalterlichen Polen // The Development of Literate Mentalities in East Central Europe* / Eds. A. Adamska, M. Mostert. Turnhout, 2004. P. 71. Див. також свідчення сяноцьких актів: «...ex quo non litera mandati Stanislaus me citari procuravit sed simpliciter sicut unum laicum et ego sum generosus satis bene, requiro, utrum luit michi penam an non» (AGZ. Т. XI. № 3023 (травень 4, 1451)). Пор. також зі свідченнями про аналогічні тогочасні процеси на українських землях Великого князівства Литовського, де зародження писемного позову теж було тісно пов'язане з утвердженням шляхетської станової честі. Яковенко Н. *Українська шляхта з кінця XIV до середини XVII століття. Волинь і Центральна Україна*. 2-ге видання. Київ 2008. С. 47–48.

¹⁶ AGZ. Т. XI. № 2418 (квітень 22, 1447): «Et recepit idem Lein sigillum apud Woyewodam ad citandum eosdem Dobrzany». Центральний державний історичний архів у м. Львові. Ф. 16 (сяноцький земський суд). Спр. IV. b. S. 686: «Nobilis Adam Myslowsky iudex scultetorum... recognovit, quia ex antiquo consuetudine et conservatione semper ad jus sculteciacum sigillo partes cittabantur, prout et nunc eo tempore nobilis Joannes Radwan erat sigillo... antiquo citatus...».

Текст писемного позову мав відповідати суворим формальним правилам, а найменша помилка, знайдена опонентом, могла стати приводом для відстрочення чи навіть скасування судового процесу. Неправильно складені позови зазвичай оскаржували як *mala, inordinata, indecenta citacio*¹⁷. Перевірка охоплювала найрозмаїтіші аспекти тексту: назву суду, титул та ім'я позваної особи, датування тощо¹⁸. Особливо серйозно ставилися до помилок, що стосувалися королівського титулу: наприклад, 1504 року Олександр Ожеховський програв судовий процес Яну Іжману зі Сливниці лише тому, що опонент зауважив неправильну граматичну форму королівського титулу в позові Ожеховського: замість *Rex Polonie* там було написано *Rex Polonne*¹⁹. Позови могли бути оспорені як «німі», коли в тексті було зазначене тільки прізвище позваного, без імені²⁰. Неправильне написання імен святих чи назв свят у датуванні теж ставало приводом для припинення процесу — наприклад, у випадку, коли позов було датовано шостим днем перед святом *Sanctorum Pentacostes*. Як резонно заявив адвокат, Святий Дух є лише один, тому в назві цього празника слід уживати однину, а не множину, як тут —

¹⁷ Роль позову в середньовічному польському процесуальному праві свого часу досліджували Ромуальд Тавбершляг і Адам Ветулані. Обидва історики розглядали увагу, яку середньовічні судді й учасники судових конфліктів звертали на пошук помилок у текстах позовів, як один із доказів вирішального впливу середньовічного римського права на зародження польського процесуального права. Висновки Тавбершляга та Ветулані узагальнено в Rymaszewski Z. *Wokół problematyki średniowiecznego pozwu polskiego // Symbolae historico-iuridicae Lodzienses Iulio Bardach dedicatae*. Łódź, 1997. S. 79, 85–6, 93.

¹⁸ Див., напр., протест перемиського мечника Анджея Чурила зі Стояниць проти позову Яна Фредра з Плешовичів: «Qui respondit domine Iudex, affecto evasionem et hoc ideo, quia meritum meum in istis concitacionibus stat aliter, non ita sicut est meum meritum et hoc in isto, quia scripsit me dapiferum Leopoliensem et ego sum Premisliensis, et propter hoc sunt concitaciones insufficientes alias nuedosthatheczne, peto evasionem» (AGZ. T. XV. № 3097 (березень 4, 1499)).

¹⁹ Там само. Т. XVIII. № 4254 (квітень 11, 1504).

²⁰ Див. протест Миколая Балицького проти позову Миколая Ружі з Гурки: «...domine iudex, ista citacio, iuxta quam super me proponit, est mutua alias nyemy, quia est inscriptum in ea: tibi nobili heredi de Balycze et non est scriptum in ipsa citacione nomen meum proprium videlicet Nicolaus, ergo citacio est muta et eo volo evadere ipsum Roza» (Там само. Т. XVIII. № 622 (березень 7, 1475)).

«святых»²¹. Підставою для скасування позову ставали й пропущені в тексті слова або вживання неправильних граматичних форм. Своєрідним курйозом була спроба відхилення судових претензій на тій підставі, що в тексті позову була намальована вежа²².

Такого на позір несуттєвого аспекту судових тяганин позивачі часто побоювалися, тож у приватних угодах подеколи містилася обіцянка не вдаватися до пошуку помилок у тексті позову²³. Статутне право тяжіло до усунення зловживань у цій сфері: наприклад, так звані Звичаї Краківської землі, підтверджені королем Александром 1506 року, проголошували, що неточності в тексті не можуть бути причиною анулювання позову, а позивач, який подав у суд неправильно складений позов, мав лише сплатити штраф²⁴. Аналогічну юридичну норму пізніше містив і основний законодавчий текст, що регулював судовий процес у Польській Короні ранньої модерної доби, — так звана *Formula processus* 1523 року²⁵.

Розглянувши випадки перевірки позовів, можемо припустити, що формальні вимоги до тексту документа в тогочасному судочинстві відгравали більшу роль, аніж факти правопорушень, на основі яких розпочинали процес. Власне доказова сила фактів, поза формалізованими процедурами та ритуалами надання й перевірки писемних доказів у суді, важила небагато. Попри певну парадоксальність такої ситуації, вона засвідчує доволі розвинену здатність учасників судових розглядів до критичного прочитання текстів і свідомої маніпуляції писемними свідченнями. Утім, показово, що провідний голос у суперечках навколо текстів позовів належав

---

²¹ Там само. Т. XVIII. № 4047 (червень 7, 1504): «...quia in cittance est scriptum feria sexta prox. ante f. sanctorum Pentecostes et non debet scribi “sanctorum” tantum debet scribi ‘festum Pentecostes’, quia tantum est unum festum Spiritus sancti et non plura. Et propter quam indecenciam rogo decerni michi penam cum lapsu citacionis». Див. інший приклад помилки в написанні дня святих: Там само. Т. XV. № 2697 (липень 28, 1498).

²² Там само. Т. XIX. № 2922: «...ecce eo est inordinata cittance, quia in alia parte est turris in ea depicta».

²³ Там само. Т. XVII. № 1888 (грудень 22, 1483); Там само. Т. XVIII. № 2348 (квітень 8, 1494).

²⁴ VL. Т. 1. Р. 149.1. «De data, titulo et literis abecedarij cittanceones destruentis».

²⁵ *Corpus Iuris Polonici* // Ed. O. Balzer. Kraków, 1910. Т. IV. Pars 1. № 16. Cap. 5. Р. 50.

не учасникам процесів, а їхнім адвокатам, що вказує на дедалі вищу професіоналізацію других. Нова соціо професійна ідентичність адвокатів, сформована впродовж XV століття, ґрунтувалася саме на тісній взаємодії з писемним словом і навичках інтерпретації та критики юридичних текстів.

Сказане вище не означає, що писемність завойовувала позиції цілком «безхмарно». Цей процес мав свої обмеження та породжував амбівалентне, а подеколи й вороже ставлення до письмових свідчень. У джерелах раз у раз натрапляємо на вияви недовіри до документів і судових інститутів, чиє функціонування було пов'язане з писемністю, а також на заперечення доказової сили писемних документів. Показовим прикладом негативного ставлення до писемного доказу загалом є судовий процес між шляхтичем із Львівської землі Миколаєм Чайковським і представником львівської міської верхівки Миколаєм Тичкою, записаний у львівській гродській акти 5 травня 1501 року. Тичка обвинуватив Чайковського в тому, що свого часу його батько, Ян Зубрський, передав Тичці в заставу свою частку села Чайковичі, успадковану від Миколая Пустомитівського, і зобов'язався захищати Тичку від претензій інших спадкоємців, але тепер Миколай Чайковський, спадкоємець Зубрського, відмовляється захищати позивача від Рози, дочки Миколая Пустомитівського. На підтвердження своїх претензій Тичка надав копію договору застави, яка містила відповідне зобов'язання, і заявив, що готовий підтвердити достовірність цієї копії записом, унесеним раніше в гродські книги. Зачитування тексту підтвердило заяву Тички, проте Чайковський відповів фразою, яка чи не найкраще характеризує культурну ситуацію недовіри до писемних документів: «Я цьому запису, копію якого він [Тичка] представив у суді, не вірю, і не вірю також запису, який було внесено в акти, він міг написати, що хотів»²⁶.

Аналогічний приклад знаходимо в протоколі суперечки 1447 року між перемиськими шляхтичами Петром Мзуровським і Яном Германовським. Мзуровський відмовився визнати документ, що його представив Германовський на доказ обіцянки Мзуровського сплатити 30 гривень поруки за такого собі Станіслава

²⁶ AGZ. T. XVII. № 3785 (травень 5, 1501): «...ego huic inscripcione non credo, quam ipse in copia ponit, nec huic inscripcioni credo, que fuisset in actis inscripta; ipse scribere potuit, quod voluit».

Стреського. Підставою для відмови стало те, що судова канцелярія нібито видала документ неправильно («quia ista litera exivit infideliter vulgariter nyeweurnye wised»), а тому він не є достовірним («est idem litera infidelis»). Германовський, своєю чергою, довів автентичність документа на підставі його звірки з текстом угоди про поруку, записаної в книги. Однак це не зупинило Мзуровського: він спробував «знеславити» саму судову книгу, до якої угоду теж буцімто записали неправильно, а коли суддя заперечив, Мзуровський і його обвинуватив у тому, що дозволив виписати копію в неправильній формі. Зрештою слухання справи перенесли, щоб обговорити цей судовий казус у колі місцевих достойників на наступному сеймику, що мав зібратися у Вишні²⁷.

Наведені приклади свідчать, що учасники судових процесів могли зловживати неоднозначністю в оцінці достовірності писемних документів як своєрідним «стратегічним ходом», що давав змогу перенести слухання в інший суд або ж досягнути полюбовного замирення. Відомі випадки, коли одна зі сторін спершу «знеславлювала» документ опонента, а після досягнення згоди визнавала його достовірність²⁸. Такі ситуації виразно показують амбівалентне ставлення до писаного слова: його можна було підважити, а потім визнати — незалежно від того, чи документ правдивий²⁹. На мою думку, є кілька можливих пояснень цього явища. Передусім, очевидно, численні обвинувачення у фальсифікації на адресу приватних осіб і судових урядників вказують на атмосферу підозр щодо автентичності писемних документів. Приміром, шляхтич Андрій Панкратович із Чайковичів 1448 року обвинуватив перед львівським грод-

²⁷ Там само. 1888. Т. XIII. № 3138 (січень 22, 1447).

²⁸ Там само. Т. XIII. № 1481 (січень 2, 1441): «Znyn literam acceptavit alias spravil, quam prius increpavit dicens, quia est bona litera». Там само. № 1513 (січень 30, 1441): «Stanko de Chlopicze subcubit penam iudicio tres marcas, quia literam increpavit, post ea ipsam in iudicio solus approbavit, eam esse bonam et veram». Пор. також документ полюбовного замирення між Томашем Лопацинським і Станіславом Челятицьким 1476 року. Згідно з умовами угоди, Челятицький визнав достовірність документа Лопацинського на право застави, що його перед тим наганив: Там само. Т. XVIII. № 833 (лютий 8, 1476); Т. XIII. № 5236, 5264.

²⁹ У зв'язку з цим Сільвіуш Мікуцький слушно зауважив, що в судовій практиці польського Середньовіччя з моменту нагани документ як такий втрачає доказову силу, і жодні зовнішні та внутрішні ознаки його достовірності не здатні на це вплинути. Див.: Mikucki S. *Badanie autetyczności dokumentu*. S. 295.

ським судом львівського земського суддю Яна Голомбка із Зимної Води у фальшуванні судової документації («male et false littere exirent de iudicio terrestri»). Загал шляхти, присутньої на судовому засіданні, підтримав Голомбка і захистив його від «злої слави»: «Prout nobiles super eum famabant, ut esset iustus istius negocii infamie»³⁰. У схожий спосіб інший шляхтич із Львівської землі, Глібко з Хильчиць, заперечив вирок олеського суду, представлений у львівському гродському суді його противником Яном з Олеська: Глібко заявив, що Ян як тамтешній староста «може наказати записати туди все, що захоче»³¹.

Про масштаби поширеності фальсифікатів за браком джерел важко сказати щось напевно, проте на підставі наведених прикладів можемо констатувати, що статус гродських і земських судів як інститутів публічної довіри, відповідальних за писемну документацію, у XV столітті ще піддавали сумніву. Характерно, що в спірних випадках сторони інколи спеціально наголошували, що вони особисто не були присутні під час запису документа чи видачі його копії із судових книг³². Іншим виявом неоднозначності статусу книг була вимога представити свідків, які можуть підтвердити, що копії документів видано без порушень³³. Ідеться, отже, про «побічний наслідок» розширення сфери писемності — чіткіше усвідомлення потенційних маніпуляцій та зловживання писемним документом і судовими процедурами³⁴.

³⁰ AGZ. T. XIV. № 2042 (квітень 5, 1448).

³¹ Там само. № 2183 (січень 31, 1449).

³² Там само. Т. XIII. № 3788 (грудень 4, 1448).

³³ Там само. Т. XV. № 3455 (березень 7, 1469): «...pater meus doms. Missopath perfecte rescivit a bonis hominibus, quia dicte litere super villas Myeszyncze, Racova et super scultecias in Gdaschycze iuste intraverunt in librum et iuste exierunt de libro et sunt iuste litere. Et ob hoc prefatis testibus iuramenta [remisit]». Така практика була поширена і в інших землях Корони. Пор. спостереження Томаша Юрека про те, що найдавніші витяги із земських книг зазвичай додатково підтверджені заявами свідків, а самі по собі вони не мали достатньої доказової ваги: Jurek T. *Piśmo w życiu społecznym*. S. 219.

³⁴ Виняткову недовіру до писемних документів засвідчує меморіал анонімого правника кінця XV століття, укладений у справі права власності родини Мельштинських до Самбірського староства. Автор, зокрема, зазначає, що в попередніх десятиліттях «nullum aut valde rarum privilegium, cui non potest obici culpa

Згадки про підозри, висловлювані стосовно діяльності судового персоналу в процесі документування, теж свідчать, як можливість контролювати цей процес поступово ставала елементом владних взаємин. Адже судді та судові писарі могли не лише сфальшувати документи, а й прийняти чи відхилити прохання про внесення певного тексту в книги, у такий спосіб впливаючи на перебіг судового спору. Доступ до письма, отже, відображав нерівномірний розподіл владного ресурсу, а використання письма увиразнювало лінії поділу та ієрархію всередині суспільства, тобто писемність ставала знаряддям технік влади, за допомогою яких здійснювали контроль і панування³⁵.

З іншого боку, підозри стосовно достовірності документів унаочнюють дотикання та взаємодію писемної й усної культур. Відмова однієї зі сторін розглядати документи як доказ, часом без жодного обґрунтування, засвідчує, вочевидь, недовіру тогочасної людини до писаного слова загалом. Що цілком природно для суспільства, де провідним способом комунікації все ж залишалося усне слово. Можливо, ішлося й про властиве середньовічній свідомості переконання, за яким справедливість і згода важливіші, ніж норми позитивного, писаного права. Тому полюбовне єднання й усна угода, скріплена словом гідних довіри людей, важили більше і гарантували триваліші та надійніші взаємини, аніж чорнильні записи на аркуші паперу чи пергаменту³⁶. У світлі згадок про «нагану» документів судовий розгляд конфлікту постає як усний комунікативний процес, де сторони змінювали умови угоди, які їх не задовольняли, незалежно від попередніх домовленостей, зафіксованих у писемній формі.

---

seu defectus» (цит. за: Prochaska A. *Konfederacja lwowska 1464 roku* // *Kwartalnik Historyczny*. Lwów, 1892. Т. VI. S. 760.

³⁵ Про зв'язок між зростанням значення писемних документів і соціально-політичними процесами в Галицькій Русі XV століття, зокрема формуванням шляхетського стану, див.: Wunsch Th. *Verschriftlichung und Politik in Rotrußland (14.–15. Jh.): Zum Kulturgeschichtlichen Aussagewertmittelalterlicher Geschichtsaufzeichnungen* // *The Development of Literate Mentalities in East Central Europe* / Eds. A. Adamska, M. Mostert. Turnhout, 2004. P. 93–105.

³⁶ Натяк на такі переконання можна побачити, наприклад, у текстах угод і зобов'язань, запорукою дотримання яких є чесне слово однієї зі сторін («*verbo humano, verbo honorario*»). Див.: AGZ. Т. XVII. № 851 (жовтень 19, 1472); Там само. № 2865 (липень 18, 1496); Там само. № 2952 (жовтень 23, 1497).

Відмінності в ставленні до усного та писаного слова посилювали і деякі процедури тогочасного судочинства. Як відомо, до поширення писемних практик угоди укладали й оголошували усно, а процедурою, яка надавала угоді нормативного характеру, слугувало публічне оголошення про її укладення в присутності приятелів і родичів. Угоді, звісно, передувало обговорення. Який вигляд це мало в галицькому соціумі, невідомо. Можна припустити, що попереднє обговорення мало типові для усних культур особливості: комунікація була перенасичена вербальною грою та риторикою, яка перетворювала укладення угоди на словесний двобій, де ділові інтереси й торг перепліталися з хизуванням особистою та родинною честю, багатством і владою, запевненнями у власній надійності, апеляцією до присутніх приятелів, клієнтів і родичів³⁷. У поодиноких судових актах, де згадано про цей аспект, відзначено надмірне славослів'я сторін під час переговорів. «Після багатьох словесних суперечок і багатьох гонорових слів про згоду та приязнь Петро Одновський сказав Миколаю Балю...», — так описує укладення полюбовної угоди між двома руськими владоможцями сяноцька записка початку XVI століття³⁸.

З огляду на нестабільність, надмірність, а тому двозначність усного слова говорити про остаточні домовленості, закріплені в писемних документах, можна лише з певними застереженнями. Сторони могли, скажімо, по-різному тлумачити остаточні рішення одна одної. Подеколи для усунення розбіжностей, коли сторони по-різному розуміли певні аспекти досягнутого порозуміння, суд навіть був змушений звертатися до свідчень присутніх під час переговорів осіб³⁹. Такі випадки почасти пояснюють легкість, із якою сторони відмовлялися від узятих на себе зобов'язань або взагалі заперечували зміст угод, підтверджених писемними документами.

³⁷ Див. про цей аспект усних культур у Вальтера Онга, який наголошує, що «в усних культурах навіть торг не є торгом; це по суті риторика». Ong W. J. *Orality and Literacy. The Technologizing of the Word*. London and NY, 2002. P. 66–67.

³⁸ AGZ. Т. XIX. № 3111. P. 664: «...et post multas altercaciones et multa verba honoris ad amicitiam et concordiam instancia dixit Petrus Odnowski Nicolao Bal...».

³⁹ Там само. Т. XIII. № 1703 (квітень 13, 1442): «...Et isti [свідки] debent propter hoc iurare, quia predictus Iaczko dixit, quid ius voluit ministrare sexta feria preterita, sed Wapowski dixit, quia dominico die michi dederat».

Сприятливим тлом для таких дій була загальна атмосфера недовіри до писемних доказів.

Тут доречно розглянути й процедуру оголошення судових вироків у тогочасних судах: їх не зачитували із заздалегідь підготованого документа, а виголошували усно. Якщо учасники процесу хотіли отримати вирок у письмовій формі, то мусили звернутися до судового писаря з проханням про його оформлення. Анджей Фрич Моджевський засуджував таку процедуру як один зі шкідливих звичаїв тогочасного судочинства на прикладі сварки й ворожнечі внаслідок різного трактування сторонами усного вироку: кожна зі сторін просила писаря внести в текст саме те, що вона почула. Порівнюючи цей звичай із досконалішими способами оголошення вироків, Моджевський пропонує як можливу модель для наслідування практиці церковних судів і процедури канонічного права, де судді завжди мають оголошуваний вирок у писемній формі⁴⁰.

Заперечення сторонами достовірності писемних документів змінювало саму систему доказів, адже вирішального значення набували усні свідчення. Інститут співприсяжників, чиї свідчення використовували на підтвердження чи спростування писемних документів, є найвідомішим прикладом залежності писемних доказів від усних способів комунікації в суспільстві пізньосередньовічної Польської Корони⁴¹. У XV столітті писемний документ в ієрар-

---

⁴⁰ Frycz Modrzewski A. *Liber de Legibus...* Caput XVI.8. P. 199: «Iudices rerum ecclesiasticarum nunquam (quod quidem sciam) causas, nisi de scripto lata sententia definire consueverunt. Magis cur iudices rerum profanarum non imitentur, causa nulla est, feruntur nec in dubium uocari possunt, quae scriptis mandata sunt. Scio post iudicis cuisudam de causa prope criminosa sententiam sine scripto dictam inter litigantes certamen extitisse magnum, dum uterque pro se uersutia quadam menti notarii caliginis offundare studeret».

⁴¹ AGZ. T. XIII. № 1373 (грудня 5, 1440): «Hryn debet literam supportare sex testibus in quatuor septimanis, quia Stanko increpavit ipsius litere asserens ipsam falsam». Там само. № 1571 (січня 9, 1441): «Symek ministerialis aquisivit iure XX marcas super Vaskone de Premislia et induxit testes super eodem debito, qui iuramento literam supportaverunt, quia Vasko literam increpavit». Зізнання свідків також мали ключове значення, коли під час судового розгляду надані писемні документи були сумнівними або пошкодженими. На одному із судових слухань 1424 року сяноцький староста наказав записати імена присутніх шляхтичів, щоб ті згодом могли засвідчити факт виявлення пошкодження печатки однієї з наданих грамот. Див.: Там само. Т. XI. № 35. Про доказову вагу писемного документа і свідків у польському середньовічному праві див.: Jurek T. *Die Rechtskraft von Urkunden*. S. 85.

хії судових доказів ще поступався за вагою присязі та свідченням співприсяжників як головним інструментам встановлення достовірності тверджень і дій учасників судових спорів. Чи пізніше в Галицькій Русі це співвідношення однозначно змінилося на користь документа, напевно не відомо, хоча дослідники, які вивчають роль присяги в розв'язанні конфліктів на території Великого князівства Литовського, стверджують, що значення присяги зменшилося порівняно з писемним документом уже в XVI столітті⁴².

Репертуар усних методів доведення не обмежувався свідченнями співприсяжників. У джерелах згадано, зокрема, про архаїчний спосіб використання матеріальних об'єктів для запам'ятовування юридичних дій⁴³. Скажімо, у судовому процесі львівського гродського суду 1453 року за позовом Соньки зі Станимира до Миколая Слапи той відкинув обвинувачення, бо, мовляв, не отримав виклику в суд⁴⁴. Однак возний, заперечивши це, наполягав, що позов було вручено, і на доказ пред'явив суддям дерев'яний знак, який він витнув, коли вручав позов. Отож на вимогу суду, щоб довести правдивість свого твердження, він мав удруге відвідати маєток Слапи та публічно продемонструвати, що відрубок пасує до того місця, звідки він його вирізав⁴⁵. В окремих випадках таку роль матеріального об'єкта виконували власне писемні документи: скажімо, судовий позов розривали на дві частини, кожна з яких вручали стороні конфлікту з тим, що позивач і відповідач пред'являть їх суддям на початку процесу⁴⁶.

Усна комунікація опосередковувала використання писемних документів у суді також в інший спосіб. Надання документів як судових доказів або перевірка чи підтвердження їх достовірності від-

⁴² Груша А. И. *Недоверие — не из-за него появился письменный акт?* // *Studia Slavica et Balcanica Petropolitana*. СПб., 2010. № 1 (7). С. 151, 155.

⁴³ Про використання предметів як доказів у середньовічному праві та суді див.: Clanchy M. T. *From Memory to Written Record*. P. 254–260.

⁴⁴ AGZ. T. XIV. № 2804 (квітень 21, 1453).

⁴⁵ Там само: «*Ministerialis recognovit, quia cittavit Nicolaum et signum ostendit, quod excidit, dum eundem Nicolaum cittavit... ministerialis debet equitare ad Nicolaum et applicare signum ligneum excisum in illum locum, ubi excidit et in duabus septimanis ministerialis debet recognoscere, si signum conveniat loco, an non*».

⁴⁶ Там само. Т. XI. № 25 (лютий 15, 1424): «*Tunc nobiles et terrigene usi mutuo consilio et dixerunt, probare per literam citatoriam percisam et servilem iuxta consuetudinem terre*».

бувалися у формі публічного зачитування вголос із подальшим обговоренням за участю присутніх. Завдяки публічному читанню до обговорення залучали якнайширше коло осіб, що відповідало провідним засадам тогочасного колективного судочинства, коли легітимність вироку базувалася на спільній згоді людей, які брали участь у процедурі. Колективний характер читання був головним критерієм публічності, а отже, і довіри до документів як інструмента права та до судових інститутів, відповідальних за їх зберігання. Як відомо, саме публічне оповіщення, причому в присутності свідків, було основною підставою легітимності процедур у середньовічному праві та судочинстві. Колективне читання документів у судах XV століття, вочевидь, було складовою цієї «культури відкритості» середньовічної правосвідомості.

З іншого боку, читання документів уголос було усною та колективною, а не візуальною й індивідуальною практикою. Озвучення писемних документів у суді означало, що їхнє значення та подальша інтерпретація як доказів були відірвані від власне змісту документа, узалежненого від перформативного контексту судових слухань⁴⁷. Рівень освіти, знання права та латини в переважній більшості осіб, які брали участь у таких обговореннях, далеко не завжди був достатнім, щоб оцінити «на слух» юридичну вагу зачитуваних доказів. Відомо, що деякі документи читали неодноразово, а це може свідчити про вагання, невпевненість суддів і асесорів стосовно розуміння їхнього змісту, і тлумачення документа могло не збігатися з тим, про що насправді йшлося в тексті⁴⁸. На це натякає, наприклад, один із параграфів конституції Пйотрковського сейму 1538 року — із промовистою назвою *De interpretatione privilegiorum*. У ньому, зокрема, наголошено, що приватні та публічні привілеї слід трактувати лише згідно зі змістом, закладеним у тексті, а не наділяти їх якимись іншими, хибними значеннями та поясненнями⁴⁹.

---

⁴⁷ Про цей аспект взаємозв'язку між усною та писемною комунікацією в контексті середньовічних конфліктів див.: Geary P. *Oblivion between Orality and Textuality* // *Medieval Concepts of the Past. Ritual, Memory, Historiography* / Eds. G. Althoff, J. Fried, P. J. Geary. Cambridge, 2002. P. 111–122.

⁴⁸ AGZ. Т. XIII. № 3771 (грудень 4, 1448); Там само. 1878. Т. VII. № LXXXVI-II (Жидачів, травень 7, 1487).

⁴⁹ *Volumina constitutionum* / Eds. W. Uruszczak, S. Grodziski, I. Dwornicka. Т. 1: 1493–1549. Vol. 2: 1527–1549. Warszawa, 2000. S. 174. № 33. «De interpreta-

Згадки про зачитування та звіряння документів у судах Руського воєводства XV століття свідчать, що таке нагадування було необхідним, адже сторони, їхні адвокати та судді подеколи вкрай приблизно розуміли, а отже, довільно тлумачили зміст писемного документа. Наприклад, подаючи на розгляд суду копії угод, сторони зазначали суми застав чи позик, які не збігалися із сумами, зафіксованими в попередніх записах цих же угод у книгах⁵⁰. Противники висловлювали взаємовиключні твердження щодо змісту обвинувачень, сформульованих у тексті позову, або щодо вказаної в позові дати виклику в суд⁵¹. Не лише учасники судових процесів, а й судді під час читання документів часто не могли дійти згоди, до якого типу судової документації — позову чи старостинського мандату — належить той чи той документ⁵². Шляхтичі не раз надавали писемні докази права на маєтність без необхідного уявлення про розбіжності між змістом оригіналу та копії привілею⁵³. Ці та інші приклади унаочнюють ознаки, притаманні суспільствам із переважно усним типом комунікації: у системі судових доказів і процедур роль писемного документа зводилася до своєрідного символічного об'єкта, тимчасом як обізнаність із його змістом відігравала другорядну роль, а тому описані вище норми часто зазнавали адаптації для задоволення поточних інтересів.

---

tione privilegiorum»: «Privilegia publica et privata non debent interpretatio aliqua, in alium, quam sonant, sensum verti, sed ita, ut in suis tenoribus scripta sunt, et non aliter intelligi debent».

⁵⁰ AGZ. Т. XIII. № 5236 (вересень 6, 1463); Там само. Т. XIV. № 2914 (серпень 10, 1453).

⁵¹ Див., напр., свідчення про спір, який точився в перемиському гродському суді 1491 року між Станіславом Крисовським і Миколаєм Мзуровським щодо того, чи в судовому позові Мзуровського згадано обвинувачення в збройному нападі на дім, чи ні: Там само. Т. XVII. № 2404. Там само. Т. XII. № 4397 (травень 30, 1463).

⁵² Див. спір між Павлом із Печихвостів і Тобіасом Кунатом із Семенівки: Там само. Т. XV. № 3050 (серпень 31, 1500).

⁵³ У 1449 році під час спору у львівському гродському суді між князем Михайлом Ольшанським і Сеньком Лопаткою з Осталовичів за права на Унівський монастир Ольшанський надав суду на підтвердження своїх претензій дві грамоти, пергаментну та паперову. Після вивчення грамот було, однак, виявлено, що вони суперечать одна одній. Див.: Там само. Т. XIV. № 2224 (квітень 18, 1449).

* * *

Підсумовуючи, констатуємо, що в суспільстві Галицької Русі XV століття становлення «писемної ментальності» відбувалося не шляхом витіснення форм комунікації, укорінених в усній культурі, а в тісній взаємодії з ними. Використання документів було узалежненим від формалізованих правил, ритуалів і процедур судового процесу, які мали переважно усний характер. Залежність писемних доказів від судового ритуалу виявлялася також у тому, що правила укладання документів, форми їх надання й обговорення під час судових засідань важили часом більше, ніж власне зміст документа. Крім того, учасники судових процесів не завжди сприймали писемний документ як надійний доказ достовірності тверджень, висловлених під час розгляду спорів. Неоднозначність і нестабільність слова в умовах домінування усної комунікації вступала в очевидний конфлікт із намаганням письмово зафіксувати та формалізувати взаємини сторін за допомогою відповідних судових і правових інструментів. Ситуація недовіри до писаного слова, що дістала відображення у випадках «нагани» документів, зумовлювала потребу постійного звернення до ресурсів усної культури, тобто узгодження писемного документа з усними формами комунікації, які домінували в суспільстві.